

Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Αυτό είναι το τελευταίο μέρος του αφιερώματος για την πόλη στην Ελλάδα, το οποίο διέτρεξε και τα τέσσερα τεύχη αυτής της χρονιάς του *Αρχαιολογία και Τέχνες*. Το περιοδικό και ο συντονιστής του αφιερώματος καθηγητής Αλέξανδρος-Φ. Λαγόπουλος κατέβαλαν κάθε προσπάθεια, ώστε να καλυφθεί αυτή η θεματολογία με τη μεγαλύτερη δυνατή επιστημονική πληρότητα, μέσα στα πλαίσια του χώρου που ήταν δυνατό να διατεθεί για το αφιέρωμα αυτό. Η προσπάθεια για μια τέτοια πληρότητα συνδέθηκε με τέσσερις κύριους στόχους:

α. Τη διαχρονική παρακολούθηση της εξέλιξης της διάρθρωσης της πόλης στην Ελλάδα, με κάλυψη όλων των ιστορικών περιόδων, από τη Νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα, και με ιδιαίτερη προσοχή σε περιόδους για τις οποίες τα θέματα της πόλης είναι λιγότερο μελετημένα, είτε και ελάχιστα γνωστά, επειδή μέχρι προσφάτως έλειπαν στοιχεία –που αρχίζουν όμως να έρχονται μόλις τώρα στο φως–, ή επειδή δεν υπήρχε προσανατολισμός της έρευνας προς αυτά –ο οποίος αρχίζει όμως τώρα να αναδύεται.

β. Τον όσο το δυνατόν μεγαλύτερο συντονισμό, ανάμεσα σε επιστήμονες με διαφορετικό υπόβαθρο και διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα της πόλης, ο οποίος απέβλεπε τόσο στη διασφάλιση της ομαλής μετάβασης από τη μια περίοδο στην άλλη όσο και στη στρωρή κάθε συγγραφέα προς κοινούς θεματολογικούς άξονες. Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να ληφθεί ότι η ανταπόκριση

όλων ανεξαιρέτως των επιστημόνων που συνεργάστηκαν υπήρξε συγκινητική, μέχρι του σημείου να εμφανισθούν πολλές διμερείς συνεργασίες. Το περιοδικό και ο συντονιστής θεωρούν ότι οφείλουν να ευχαριστήσουν θερμά από αυτήν τη θέση όλους τους συνεργάτες του αφιερώματος, και ειδικότερα ο τελευταίος ακόμη περισσότερο, για την κατανόηση και την υπομονή που έδειξαν κατά τη διάρκεια των πολύ ουσιαστικών συζητήσεων που έλαβαν χώρα.

γ. Την ένταξη της ανάλυσης της μορφής και της διάρθρωσης της πόλης μέσα σε πολυποικίλα ευρύτερα πλαίσια: τη χωροταξική διάρθρωση και τον αγροτικό χώρο, την κοινωνική, οικονομική και πολιτική δυναμική, τα ιδεολογικά μορφώματα που διαπερνούν την πόλη, και γενικότερα το ιστορικό πλαίσιο.

δ. Την πρόσκληση επιστημόνων με αναγνωρισμένη πείρα και προσφορά στη γνώση των περιόδων που μελετήθηκαν, και ειδικότερα με δυνατότητα χειρισμού αυτού του ιδιαίτερου θέματος που αποτελεί η χωρική οργάνωση της κοινωνίας. Έτσι, οι συνεργάτες του αφιερώματος είναι, είτε Έλληνες επιστήμονες, πανεπιστημιακοί ή όχι, διεθνώς γνωστοί για τις εργασίες τους, είτε ξένοι πανεπιστημιακοί αντίστοιχου βεληγκεούς, είτε νεότεροι Έλληνες επιστήμονες με αναγνωρισμένη ειδίκευση στα εκάστοτε αντικείμενα.

Ελπίζουμε το αποτέλεσμα αυτής της μεγάλης κλίμακας κινητοποίησης να μην πρόδωσε τα αρ-

χικά οράματα, ασφαλώς, όμως, η ποιότητα του εγχειρήματος θα κριθεί από τους ειδικούς, αλλά και από τον ευρύτερο επιστημονικό ή ενδιαφερόμενο κόσμο. Παρό τούτα, ένα γεγονός φαίνεται να διαγράφεται με ευκρίνεια: ότι καταγράφηκε, ίσως για πρώτη φορά, όλη η μακράιωνη πορεία της ελληνικής πόλης, μια καταγραφή που μπορεί να γίνει το έναυσμα για μια πληρέστερη γνώση αυτού του συμπυκνωτής της κοινωνίας.

Ακολουθούν τα θέματα αυτού του τελευταίου τεύχους του αφιερώματος καθώς και οι συνεργάτες που τα πραγματοποίησαν:

“Πρώμη Τουρκοκρατία”. **Δ. Ν. Καρύδης**, “Πόλη και χωριό στην πρώμη Τουρκοκρατία”. Το άρθρο αυτό αναφέρεται στην οργάνωση του χώρου κατά τη διάρκεια μιας περιόδου, την οποία η ελληνική ιστοριογραφία μόνον πρόσφατα άρχισε να διερευνά συστηματικά. Ο συγγραφέας παρουσιάζει στοιχεία που τεκμηριώνουν την άποψη ότι, μέσα στα πλαίσια του νέου για την Ελλάδα καθεστώτος της οθωμανικής φεουδαρχίας, τόσο οι πόλεις όσο και τα χωριά παρουσίασαν σημαντική πληθυσμιακή εξέλιξη και έντονες αναπτυξιακές τάσεις. Η αρχική ενότητα, όμως, ανάμεσα στην πόλη και το χωριό διερρήχθη, η διάρθρωση του δικτύου των οικισμών υπεστήριζε μετασχηματισμό και ορισμένες πόλεις και χωριά εμφάνισαν δημογραφική κάμψη μετά τα μέσα του 16ου αιώνα. Σημαντικούς μετασχηματισμούς επέφερε η οθωμανική κυριαρχία στις πόλεις, ιδιαίτερα τις μεγάλες. Εμφανίσθηκε μια νέα χωρική οργάνωση τους, που χαρακτηριζόταν από τη συγκρότηση των περιούχων κατοικίας σε γειτονίες, μαχαλάδες, την ανάπτυξη ενός ισχυρού κέντρου-πόλης, τη συστηματική συσχέτιση των πολεοδομικών χρήσεων και την οργάνωση των οδικών συνδέσεων της πόλης με την αγροτική ενδοχώρα της. **Ν. Κ. Μουτσόπουλος**, “Τα ορεινά καταφύγια του βορειοελλαδικού ελληνισμού στην πρώμη τουρκοκρατία”. Ο συγγραφέας προσεγγίζει, σε σύγκριση με το προηγούμενο άρθρο, μια άλλη άποψη του οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού της χώρας, συγκεκριμένα τη φυγή ενός μέρους του πληθυσμού της Βόρειας Ελλάδας προς τις ορεινές περιοχές, ιδιαίτερα της Δ. Μακεδονίας και της Ηπείρου, μετά τη διαγωγή της σύμφυρης πεδινής γης στους Οθωμανούς τιμαριούχους. Παρατηρεί ότι, μετά από μια αρχική περίοδο προσαρμογής, οι κάτοικοι ανέπτυξαν νέες οικονομικές δραστηριότητες. Τα αστικά κέντρα και τα κεφαλοχώρια του 15ου αιώνα διαρθρώνονται σε μαχαλάδες, κοινωνικό κέντρο των οποίων είναι η εκκλησία. Στον υπαίθριο χώρο μπροστά της λαμβάνουν χώρα οι σημαντικότερες κοινωνικές εκδηλώσεις. Ηγέτες των τοπικών κοινοτήτων είναι ο κλήρος, με επικεφαλής τον δεσπότη, και οι δημονόροντες, υπεύθυνοι για την είσπραξη των φόρων και την απόδοση δικαιούσης. Ένας βασικός θεσμός που λειτουργήσει, και πρόωπες οικονομικά τους οικισμούς, ήταν οι βιοτεχνικές συσσωματώσεις, οι οποίες, με την

οργανωμένη τους μέριμνα, βοηθούσαν τις οικογένειες των μελών τους. Στους ορεινούς οικισμούς αναπτύσσονται, τον 15ο και τον 16ο αιώνα, η επεξεργασία των κτηνοτροφικών προϊόντων, ιδιαίτερα του μαλλιού των προβάτων και του δέρματος, και συγχρόνως ο ίδιος ο ελληνοισμός, μέσα στα πλαίσια των “προνομίων” που παραχωρήθηκαν μετά την Άλωση στον Πατριάρχη.

Ε. Π. Δημητριάδης, “Η αναγέννηση των οικισμών του ελληνικού χώρου κατά την όψιμη τουρκοκρατία”. Οι ριζικές εξωτερικές μεταβολές κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, τον 18ο και τον 19ο αιώνα, συγκεκριμένα η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κρατών και η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνέβαλαν, κατά τον συγγραφέα, στην αναγέννηση του δικτύου των ελληνικών οικισμών. Διακρίνει εσωτερικά σ’ αυτήν την περίοδο δυο υπο-περιόδους. Κατά το τέλος (1774-1821/27) της πρώτης υπο-περιόδου (1700-1821/27), εμφανίζεται μια ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που πηγάζει από τα βιοτεχνικά κέντρα της Βόρειας Ελλάδας, τις σταφιδο-παραγωγικές πεδιάδες της Πελοποννήσου και τα ναυτικά νησιά του Αιγαίου. Αυτήν την υπο-περίοδο, οι αγροτικοί οικισμοί ακολουθούν στην οργάνωσή τους: τον “απλό τύπο”, που έχει μια (κεντρική) συνοικία τον “σύνθετο” με ορισμένες συνοικίες γύρω από ένα κέντρο τον “επίπεδο”, που αναπτύσσεται κατά μήκος μιας παραλίας και τον “γραμμικό”, που ακολουθεί μια οδική αρτηρία. Επικρατεί η “πόλη-παζάρι”, που προέρχεται από τα χρόνια της κατάκτησης και κυριαρχείται από την οθωμανική κουλτούρα. Τη δεύτερη υπο-περίοδο (1821/27-1913), οι οικισμοί της χώρας ακολουθούν διαφορετικές πορείες στο βόρειο και στο νότιο τμήμα της, όπου δημιουργήθηκε το νέο εθνικό κράτος. Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, αναδύεται στο πρώτο, το βόρειο τμήμα, η μεταπρατική “πόλη-πρακτορείο”, που εισάγει τον ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό στον αστικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, στο νότιο εισάγονται στην πόλη οι νεοκλασικές αρχές σχεδιασμού.

Π. Τσακόπουλος, “Ελληνική πόλη και νεοκλασικισμός: Η ελληνική πολεοδομία στο 19ο αιώνα”. Ο συγγραφέας εντοπίζει το 1830 ως ιστορική στιγμή κατά την οποία παρουσιάζεται μια αναδιάρθρωση του δικτύου των αστικών κέντρων και υποδιαιρεί την ιστορία της πόλης κατά την περίοδο που διερευνά σε δυο υπο-περιόδους: 1828-1843 και 1856-1912. Την πρώτη υπο-περίοδο, και ήδη επί Καποδιστριαί, εισάγεται στον σχεδιασμό ο ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός. Σ’ αυτά τα χρόνια εκπονούνται δεκάδες πολεοδομικά σχέδια και παράλληλα οργανώνεται ένας διοικητικός μηχανισμός για την άσκηση πολεοδομικής πολιτικής. Το νεοκλασικό ύφος εισάγει μια νέα ορθογωνική γεωμετρία στην πόλη και είναι ένα εργαλείο ρήξης με το οθωμανικό παρελθόν. Έντονη επιρροή στην πολεοδομική παραγωγή έχουν οι αρχιτέκτονες Schaubert και Κλεάνθης,

που ετοιμάζουν τα σχέδια της νέας πόλης των Αθηνών. Τη δεύτερη υπο-περίοδο, ο πολεοδομικός σχεδιασμός στρέφεται κυρίως προς μια σειρά πόλεων και κωμοπόλεων που προβλέπεται ότι θα αναπτυχθούν δυναμικά, όπως τα παράλια κέντρα συγκέντρωσης και εξαγωγής σταφίδας, στη βόρεια και τη δυτική Πελοπόννησο. Ένα νέο στοιχείο του πολεοδομικού σχεδιασμού είναι η συστηματική πρόβλεψη του εξοπλισμού της πόλης και του λιμανιού της. Τα σχέδια διέπνουν από μια απλή ορθογωνική γεωμετρία και συγγενεύουν περισσότερο με τα αντίστοιχα σχέδια στα νέα εθνικά Βαλκανικά κράτη, παρά με αυτά των βιομηχανοποιούμενων ευρωπαϊκών κρατών.

"Η νεοελληνική πόλη του Μεσοπολέμου". **Β. Δ. Γκιζελή**, "Κοινωνικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί πριν και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή". Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι αυτή η περίοδος των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στους δυο παγκοσμίους πολέμους, προαναγγέλλει στο πολεοδομικό επίπεδο τις μελλοντικές εξελίξεις της νεοελληνικής πόλης. Η άφιξη, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, 1,3 εκ. προσφύγων και η ένταξή τους στην νότια κοινωνία επέδρασε ριζικά τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και στην πολεοδομική οργάνωση. Λόγω του συγκεντρωτισμού του ελληνικού κράτους, αναδεικνύονται ως γεωγραφικοί πόλοι, πρώτα η Αθήνα και στη συνέχεια οι περιφερειακές πόλεις. Παράλληλα, χιλιάδες μικροί κλήροι διανέμονται, κυρίως από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, σε άκληρους πρόσφυγες, και δημιουργούνται νέες αγροτικοί οικισμοί με αυστηρά γεωμετρικό σχέδιο: με ορθογωνικό κτίσιμο και μακρούς ευθύγραμμους δρόμους. Στον αστικό χώρο, οι μεγάλες προσφυγικές συνυψεις συνεινούν στη μεταμόρφωση της πόλης σε πόλη βιομηχανική με πυκνό πληθυσμό. Οι τεχνολογικές προδοί της εποχής φτάνουν στις ελληνικές πόλεις και οι υποδομές των τελευταίων αρχίζουν να εκσυγχρονίζονται, με αιχμή την Αθήνα. Η πόλη επεκτείνεται γραμμικά κατά μήκος των μεγάλων οδικών αρτηριών και ομόκεντρα γύρω από το κέντρο-πόλη, του οποίου τα ύψη των κτιρίων, οι πληθυσμιακές πυκνότητες και οι διοικητικές λειτουργίες εντείνονται συνεχώς. Νέες αρχιτεκτονικές τάσεις από την Ευρώπη, ο εκλεκτικισμός και ο φονεζιανισμός, συναντούν τον ελληνικό νεοκλασικισμό. Το προσιμικό πρόβλημα υπήρξε καταλυτικό και για τους πολεοδομικούς θεσμούς: εισάγονται καινοτομία πολεοδομικά μέτρα και τοποθετούνται οι προποθέσεις για την ανάπτυξη των λειτουργιών και της μορφής της πόλης. **Μ. Γ. Μπίρη**, "Οι ιδιωτικοί οικισμοί του μεσοπολέμου ως αντικείμενο πολεοδομικής εκμετάλλευσης". Ο συγγραφέας αυτού του άρθρου ευθυγραμμίζεται με τις απόψεις του προηγούμενου άρθρου ως προς το ότι η στέγασση και αποκατάσταση των προσφύγων υπήρξε ένα ζωτικό εθνικό εγχείρημα. Τονίζει όμως, ότι ειδικότερα στην Αθήνα το πρόβλημα της ένταξης των προσφύγων αποτέλεσε σύντομο αντικείμενο εκμετάλλευσης από το ιδιωτικό κεφάλαιο, με ολέθρια αποτελέσματα. Την άποψή του αυτήν την στρίβει στο ανέκδοτο ημερολόγιο του Κώστα Μπίρη, στελέχους προπολεμικά του Αρχιτεκτονικού

Τμήματος του Δήμου Αθηναίων. Ο Κ. Μπίρης καταγράφει το ιστορικό μιας συγκεκριμένης πρότασης από επιχειρηματία για τη δημιουργία "υποδειγματικής κηποπόλης" σε ένα εκτεταμένο λιβάδι με πυκνή βλάστηση εκτός σχεδίου πόλης της Αθήνας. Φαίνεται από το ημερολόγιο, στο διαδικαστικό επίπεδο, η ελλείψη αποφασιστικής αρμοδιότητας του Δήμου, στο μέτρο κατά το οποίο η οικιοκτική πολιτική ήταν αρμοδιότητα του νεοιδρυμένου (1914) Υπουργείου Συγκοινωνιών. Η πρόταση του επιχειρηματία απορρίφθηκε από το Δήμο, αλλά έγινε δεκτή από την επιτροπή Καλλιέργειών, στην οποία την παρέπεμψε το Υπουργείο Συγκοινωνιών, για να επανέλθει τελικά στον Δήμο, όπου έτιγχε οριακής πλειοψηφίας. Στο πολεοδομικό επίπεδο, πάλι, το ημερολόγιο καταγράφει τη βασική πολεοδομική φιλοσοφία του Δήμου: ότι είναι ασύμφορο οικονομικά η επέκταση εκτός σχεδίου πόλης, ενώ είναι πολύ ορθότερη η πολεοδόμηση με πύκνωση εκτός των ορίων της πόλης.

Π. Λουκάκης, "Σύγχρονη ελληνική πόλη: Τάσεις μεταλλαγών στη χωρική διάχυση της αστικοποίησης". Το άρθρο αυτό, που κλείνει το αφιέρωμα για την ελληνική πόλη, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διαδικασίες αστικοποίησης, ολοκληρωμένες έτσι τον προβληματισμό του αφιερώματος γύρω από την αστικοποίηση, που ξεκίνησε με την πρώτη αστικοποίηση στην Ελλάδα την 3η χιλιετία π.Χ. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο πρότυπο ανάπτυξης της χώρας μετά το 1948, που θέλησε να διατηρήσει το γεωρικό χαρακτήρα της, επιχειρώντας συγχρόνως να προωθήσει τη βιομηχανική ανάπτυξη και την ανάπτυξη των υποδομών. Δημιουργούνται οξείατα προβλήματα στέγης στην Αθήνα, τα οποία έρχεται να καλύψει ο ιδιωτικός τομέας. Παρατηρείται ότι το κέντρο συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης επηρέασε το σύστημα των υπηρεσιών, τη διάρθρωση του δικτύου οικισμών, αλλά και την ίδια την πολεοδομική οργάνωση των πόλεων. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 αποκρυσταλλώνεται ένα αυστηρό ιεραρχημένο δίκτυο οικισμών, με μια μορφή θεωρητικά πυραμιδοειδή, της οποίας η κορυφή κυριαρχείται από την Αθήνα, ενώ η βάση αποτελείται από τους αγροτικούς οικισμούς. Οι δύο κύριες μητροπολιτικές περιοχές, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, μαζί με κύριους περιφερειακούς αστικούς πόλους, συνθέτουν τη βασική γεωγραφική ζώνη ανάπτυξης της χώρας, μορφή ενός S. Μετά το 1970, εμφανίζονται νέες τάσεις στη διάρθρωση του αστικού χώρου. Δεν αλλάζει όμως, μόνον η πόλη, αλλά αρχίζει να διαμορφώνεται και μια νέα σχέση πόλης και αγροτικού χώρου. Ο αστικός τρόπος ζωής και οι αστικές εξυπηρετήσεις διαχέονται στον αγροτικό χώρο, που αρχίζει να τείνει να εξομοιωθεί με την πόλη, ίσως κοινωνικά όσο και πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά. Η πόλη διαχέεται και διαχόμενη μετασχηματίζεται, προσφέρει και απομυιάζει, διαθλάται μέσα στον αγροτικό χώρο, και αυτή η διάθλαση διαγράφει μελλοντικές εξελίξεις στη σχέση της με αυτόν.

Από την πρώτη αστικοποίηση της 3ης χιλιετίας π.Χ. στην καθολική αστικοποίηση της 3ης χιλιετίας μ.Χ. ...